

УДК 75.038.53:796(477)

ТЕМА СПОРТУ В УКРАЇНСЬКОМУ ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

Коновалова Ольга Володимирівна,

кандидат мистецтвознавства,

Київський столичний університет імені Бориса

Грінченка,

Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1782-4757>

e-mail: o.konovalova@kubg.edu.ua

Веремейко Павло Олександрович,

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,

Київський столичний університет імені Бориса

Грінченка, Київ, Україна

ORCID: 0009-0009-6378-8994

e-mail: poveremeiko.fomd24m@kubg.edu.ua

THE THEME OF SPORT IN UKRAINIAN FINE ARTS

Konovalova Olha,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1782-4757>

e-mail: o.konovalova@kubg.edu.ua

Veremeiko Pavlo,

ORCID: 0009-0009-6378-8994

e-mail: poveremeiko.fomd24m@kubg.edu.ua

Анотація. Після здобуття Україною незалежності спортивна тематика в образотворчому мистецтві поступово вийшла з-під тиску радянських ідеологічних кліше. Виникає питання: як сучасна інтерпретація тілесності

співвідноситься з «фізкультурою і спортом» радянської доби, нонконформістською традицією та художніми пошуками модернізму й авангарду початку ХХ століття? Довгий час майже не проводилося систематичної роботи з вивчення, архівації та популяризації спортивних сюжетів у мистецтві. Лише останніми роками спостерігається відновлення інтересу до тілесності, що виходить за межі суто спортивної тематики й набуває сучасних інтерпретацій, зокрема, у контексті гендерної ідентичності.

Запропоноване дослідження не претендує на всеосяжність і є лише однією «цеглиною» в розбудові маловивченої та не структурованої теми спорту в образотворчому мистецтві України. У публікації лаконічно позначено ключові етапи побутування зазначеної тематики – від розважально-публічних заходів (циркові номери, кінні змагання) зламу ХІХ – початку ХХ століть до оновленої пластики тілесності авангарду та подальших ідеологем соціалістичного реалізму. Підкреслено зміни в інтерпретації теми спорту після набуття Україною Незалежності – намагання художників уникати образних плакатних кліше й гучних гасел, зосереджуючись на художній складовій – виразності композиції, кольору, енергії твору загалом.

Запропоновано подальший рух дослідження теми спорту в творчості українських митців початку ХХІ століття. Виявлення, систематизація та аналіз візуального матеріалу дозволять не тільки окреслити місце спортивної тематики в історії національного образотворчого мистецтва, а й узагальнити ідею тілесності на рівні духовно-візуальної історії України.

Ключові слова: образотворче мистецтво, тема спорту, живопис, український авангард, соціалістичний реалізм, радянська пропаганда, сучасні мистецькі практики.

Abstract. After Ukraine gained independence, sports themes in the visual arts gradually emerged from under the pressure of Soviet ideological clichés. This raises the question: how does the modern interpretation of physicality relate to the ‘physical culture and sports’ of the Soviet era, the non-conformist tradition, and the artistic explorations of modernism and the avant-garde of the early 20th century? For a long time, there was almost no systematic work on the study, archiving, and popularisation of sports themes in art. Only in recent years has there been a resurgence of interest in physicality that goes beyond purely sports themes and takes on contemporary interpretations, particularly in the context of gender identity.

This study does not claim to be comprehensive and is only one ‘brick’ in the development of the little-studied and unstructured topic of sport in the visual arts of Ukraine. The publication concisely outlines the key stages in the development of this theme – from entertainment and public events (circus acts, horse races) at the turn of the 19th and 20th centuries to the renewed plasticity of the avant-garde and the subsequent ideologemes of socialist realism. It highlights changes in the interpretation of the theme of sport after Ukraine gained independence – artists’ attempts to avoid figurative poster clichés and loud slogans, focusing on the artistic component – the expressiveness of the composition, colour, and energy of the work as a whole.

Further research into the theme of sport in the work of Ukrainian artists of the early 21st century is proposed. The identification, systematisation and analysis of visual material will not only allow us to define the place of sporting themes in the history of national visual art, but also to generalise the idea of physicality at the level of Ukraine’s spiritual and visual history.

Keywords: fine arts, sports theme, painting, Ukrainian avant-garde, socialist realism, Soviet propaganda, contemporary art practices.

Вступ. Тема спорту в національному мистецтві сьогодення набуває більш масштабного забарвлення, ніж агітація до здорового способу життя. Стан суспільства вимагає говорити про єднання зусиль, командний поспух, психічне здоров'я та тілесну витримку. Адже формування національної ідентичності неодмінно відбувається як усвідомлення традицій загартування фізичного й духовного, що є вкрай актуальним у реаліях сьогодення.

Постановка проблеми. З'явившись як наслідок промислової революції та перетворившись на важливу складову сучасності, спорт став одним із ключових джерел натхнення для багатьох художників у всьому світі. Втім, досі немає цілісного наукового огляду, який би простежував розвиток спортивної тематики в українському образотворчому мистецтві від витоків і народних традицій до радянських плакатів, коли спорт набув пропагандистського забарвлення, і сучасних інтерпретацій, де спортивна тема виходить за межі ідеології та постає як естетичний чи особистісний досвід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До теми спорту звертались відомі західноєвропейські мистецтвознавці, історики мистецтва та філософи. Дослідники розглядали спорт не лише як тему для зображення, але і як соціокультурний феномен, що має глибокі зв'язки з естетикою, філософією та політикою різних епох. Одним із перших дослідив іконографію спорту австро-англійський дослідник і мисливець Вільям А. Бейлі-Громан (William A. Baillie-Grohman). У 1913 році видано книгу «Спорт в мистецтві: Іконографія спорту». Ілюстрації польових видів спорту Європи та Америки

з XV по XVIII століття» [13]. І хоча робота присвячена здебільшого мистецтву полювання, це був перший досвід охоплення значного репертуару зображень і вважається знаковою розвідкою.

Бернард Вер (Bernard Vere) висвітлив роль спорту як ключового джерела натхнення для багатьох художників-модерністів у дослідженні «Спорт і модернізм у візуальному мистецтві Європи, 1909–1939» [15]. Автором запропоновано нове трактування аспектів низки авангардних рухів, зокрема італійського футуризму, кубізму, німецького експресіонізму, радянського конструктивізму, італійського раціоналізму та Баугаузу.

Лаконічний екскурс про історію спортивної тематики в живописі представлено на сторінці kyiv.gallery [6]. Зазначено, що «перші твори станкового живопису відповідної тематики з'явилися в епоху Ренесансу. Найчастіше на полотнах на той час з'являлися шахісти під час чергової партії – святі, діячі церкви та політичні лідери. У пізніші часи до популярних спортивних сюжетів крім шахів увійшов крокет, боротьба, біг, кінні змагання та футбол» [6]. На сторінці представлено прізвища митців і найвідоміші картини про спорт. Сайт doshka більш розлого надає історію спортивної тематики у різних видах мистецтва – від доби античності до сучасної фотографії і цифрових технологій [5].

Утім, на сьогодні немає ґрунтовного й системного дослідження теми спорту в українському мистецтві. Зазначена тематика не була серед пріоритетних напрямків – твори із зображенням сцен змагань і сьогодні розглядаються здебільшого у контексті ідеологічних завдань соціалістичного реалізму і не дають повної картини щодо культурно-естетичного значення мистецьких творів на спортивну тематику в національному просторі [7, 10].

Українські художники залишаються на периферії досліджень, хоча їх роботи показують, як саме візуалізувалась тема спорту і яку роль відігравала у впливі на свідомість соціуму. Ця проблема вписується у значно ширший контекст української історико-культурної парадигми. Ще до проголошення незалежності у 1991 році Іван Дзюба у своїй знаковій праці 1988 року «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?» наголошував на наслідках колоніального статусу та репресивної політики імперських центрів [3]. Це сповна стосується й мистецтва: тема спорту, як і багато інших сюжетів, лишалася роздрібною та несистемною. Видавництво «Мистецтво» у радянські часи і в пострадянську добу намагалося частково компенсувати цю прогалину, публікуючи альбоми та каталоги, що розширювали горизонти української культури, хоч і в жорстких умовах цензури та браку ресурсів. У далекому 1978 році видруковано комплекті листівок «Спорт в українському образотворчому мистецтві». Серед двадцяти трьох репродукцій представлено, зокрема, картини З. Лерман, С. Подерев'янського, В. Рижиха, Т. Яблонської [11].

На початку ХХІ ст. взаємозв'язок фізичної культури і спорту з мистецтвом висвітлювали С. Козуб і І. Троц, підкреслюючи їх важливе місце в системі сучасної культури, демонструючи «всю красу духовної особистості людини та її естетичне виховання» [8]. Погляд на сучасні візії спортивної тематики презентовано у дослідженні вуличного мистецтва України (скульптури, муралів та графіті) та їх спрямування на вирішення естетичних і, як наслідок, етичних завдань [9]. Саме завдяки таким спробам сьогодні ми маємо бодай частину матеріалу для вивчення історії теми спорту в українському образотворчому мистецтві.

Невирішеною частиною проблеми залишається реконструкція цілісної картини розвитку спортивних образів у мистецтві України від витоків до сьогодення. Дослідники здебільшого залишають поза полем уваги індивідуальні художні пошуки та відображення спорту як естетичного явища. Необхідним є також вивчення маловідомих джерел – локальних музейних та приватних збірок з унікальними прикладами спортивної тематики.

Мета статті. Робота не претендує на повне висвітлення теми спорту в українському мистецтві, а є спробою окреслити умовну канву розвитку цього сюжету. Головна мета – привернути увагу до малодослідженої теми та вказати на необхідність подальшого пошуку й кропіткої архівної роботи. Варто акцентувати увагу на виявленні національних символів, сюжетів і стилістичних рішень, які вирізняють українську традицію від загальноєвропейського канону та демонструють самобутність візуальної культури спорту.

Виклад основного матеріалу дослідження. У добу античності людське тіло, гармонійне й треноване, сприймалося як досконалий витвір богів. Саме тоді спорт уперше став об'єктом мистецького зацікавлення. Зображення атлетів і сцени змагань прикрашали посуд, архітектурні розписи та сакральні споруди. У подальші століття спортивні практики завойовували дедалі більшу популярність, надихаючи митців різних епох і художніх напрямів на створення численних творів.

Спорт і фізична активність як тема в українській образотворчості з'являлася ще наприкінці ХІХ – початку ХХ століть. Це не були масові зразки, але у мистецтві модерну зустрічаються сюжети з кінними змаганнями, гімнастикою, цирковими виступами. Нове бачення руху й тілесності особливо розробляли митці театральної

сцени – Анатолій Петрицький, Олександр Хвостенко-Хвостов. У 1920-ті роки Вадим Меллер працював із Лесем Курбасом, створюючи сценографічні образи, де тіло трактувалося як динамічна конструкція, підпорядкована ритму й простору (Іл. 1). Олександра Екстер динамічно окреслювала пластику жіночого тіла, не зосереджуючи увагу виключно на творення сценічного костюма (Іл. 2). Так, естетика конструктивізму виводила тілесність у площину універсального символу гармонії та дисципліни – категорій, близьких до спортивного досвіду.



Іл. 1. Вадим Меллер. Ескіз костюма «Блакитна танцівниця» (1919)

<https://artukraine.com.ua/a/na-mapi-ukrainskogo-avangardu/>

Іл.2.Олександра Екстер. Ескіз костюма до вистави «Фаміра Кіфаред» (1916)

<https://www.uascenography.com/performance/english-oleksandra-ekster>

На превеликий жаль, український авангард було фактично «збито у польоті»: частину митців вигнано зі Співки, інші опинилися під загрозою переслідувань, бойчукістів розстріляно, їх роботи знищено або

тавровано як «формалістичні». Репресії сталінської доби зламали цілі покоління художників, а разом із ними – можливість подальшого розвитку теми спорту в національному мистецтві. Відтак, тема спорту була поставлена під контроль і набула ідеологічного характеру. Цензура й політичний тиск на певний час витіснили українську ідентичність з мистецького поля, підмінивши її агітаційним образом «спортсмена-патріота» під гаслом «фізкультура і спорт – у побут населення». Значну увагу приділяли масовому спорту: мистецтво мотивувало громадян до занять, демонструючи ідеалізовані образи здорових і сильних спортсменів.

Варто зазначити, що використання спортивних сюжетів у мистецтві як засобу політичної пропаганди було характерним не лише для СРСР, а й для інших тоталітарних режимів ХХ століття (зокрема нацистської Німеччини). Проте більшовики радикально переосмислили цю тему: з приватної чи елітарної активності спорт перетворився на масову ідеологічну вітрину (Іл. 3).



Іл. 3. «З новими рекордами прийдемо до фінішу світової спартакіади!». Плакат. Архів Книжкової палати України (1934) <https://chytomo.com/iak-mystetstvo-stvoriuie-tsilisnu-kartynu-ukrainskoi-kultury/>

До візуальних форм належали панно, календарі спортивних подій, таблиці чемпіонатів, плакати та афіші, рекламні листівки, стінгазети, стенди й тематичні куточки в колективах. Одночасно створювалися героїзовані образи спортсменів, які втілювали найкращі якості радянської людини та надихали молодь до спортивних досягнень (Іл. 4).



Іл. 4. «Гартуйся, олімпійська зміна!» Плакат, 1987 р.
<https://violity.com/ua/112590290-sport-plakat-srsr-zagartujte-olimpijsku-zminu-89h58sm>

Загалом, у радянському суспільстві заняття фізкультурою часто трактувалися не як «гра» чи «дозвілля», а як модель праці. Відомий культуролог і критик Борис Гройс зауважував, що у радянському мистецтві атлетичне тіло часто трактувалося як мімесис машини – зразок дисципліни, продуктивності й механічної сили [14, с. 78]. Подібний ефект ми бачимо і в українському образотворчому мистецтві середини ХХ ст.: у мозаїках на фасадах громадських споруд, у графічних плакатах київських художників спортсмени постають не

як індивідуальні особистості, а як узагальнені символи колективу. Їхні тіла уподібнені до добре налагоджених механізмів, що віддзеркалюють індустріальну дисципліну й утопію «нової людини». Зазначений наратив було продовжено й у монументальному мистецтві України 1980-х років (Іл. 5).



Іл. 5. «Олімпійці», мозаїка, 1980 р. Київ, Дарницький бульвар, 5. Фото О. Конвалової

Утім, ще за часів драматичних 1930-х були створені вітчизняні приклади, які вирізнялися на тлі загальної ідеологізації теми. Учениця Михайла Бойчука, Оксана Павленко, у 1932–1934 роках створює ескізи «Дівчина-фізкультурниця» до монументальної фрески «Фізкультура і спорт у СРСР» для Червонозаводського театру в Харкові (Іл. 6, 7). Роботи демонструють характерний для бойчукістів монументалізм: у Павленко спорт постає як образ гармонії, здоров'я та тілесної краси. Вплив учителя, який прагнув поєднати традиції візантійського іконопису з модерністським пошуком універсальної мови, відчувається у ритмічності композиції.



Іл. 6. Оксана Павленко, Дівчина-фізкультурниця, Ескіз фрески Фізкультура і спорт у СРСР у Харківському червонозаводському театрі, 1932 – 1934, Колекція НАМУ

Іл. 7. Оксана Павленко, Ескіз фрески Фізкультура і спорт у СРСР у Харківському червонозаводському театрі, 1932- 1934, Колекція Запорізького обласного музею

<https://supportyourart.com/stories/oksana-pavlenko/>

Йшов час, змінювалась епоха, і українські художники відчували ці трансформації на власному мистецькому полі. На противагу типовим ідеологічним образам 1950-х років варта уваги картина Тетяни Яблонської «Ранок»

(Іл. 8). На полотні художниця зобразила власну доньку, яка робить ранкову гімнастику у київській квартирі. Цей твір став символом початку «відлиги»: перехід від темряви до світла, від сну до пробудження втілено через образ молодого тіла та промені сонця, що заливають кімнату. Робота вирізняється щирістю й життєрадісною атмосферою, позбавленою прямої агітаційності.



Іл. 8. Тетяна Яблонська, «Ранок», 1954
<https://www.wikiart.org/uk/yablonska-tetyana-nilivna/ranok-1954>

Після періоду «відлиги» 1950–1960-х років, коли М. Хрущов дозволяв більше свободи у живописі, а соцреалізм почав м'якшати, з'являлися роботи, що поєднували радянську тематику з елементами індивідуальної художньої експресії. До кінця 1970-х вже сформувалися стилістичні риси пізньорадянського живопису: реалістичне зображення, увага до деталей, але з більш природними композиційними рішеннями.

Класичний приклад – «Мотокрос» Валерія Мозока (1979): реалістично, динамічно, з акцентом на рух, швидкість і силу (Іл. 9). Мотоциклісти буквально вириваються з полотна з відчуттям енергії гонки. Стиль поєднує реалістичну передачу деталей із легкою експресією – спіральний ландшафт, гра світла на напружених позах. При цьому картина не просто пропагує спорт, а показує його як видовищну активність і драйв.



Іл. 9. Валерій Мозок, «Мотокрос», 1979.

https://uartlib.org/istoriya-ukrayinskogo-mistetstva/sport-v-ukrayinskomu-obrazotvorchomu-mynetstvi-komplekt-reproduksij/?srsltid=AfmBOorIcU-izH7K_3Mag09MHxh3h-MvCsTz87cPQoj7M2LR2UhFIOiT

Іл. 10. Віктор Микитенко, «Ті, що біжать до перемоги», 2021.

<https://kyiv.gallery/mikitenko-viktor/kartina-begushtie-k-pobede-13706>

Варто відзначити виставки, які відбувались протягом останніх років і є на сьогодні важливим матеріалом для подальших досліджень. Київська галерея «ЦЕХ» у серпні 2015 року відкрила виставку «Спорт як мистецтво». В

концепції куратора підкреслюється, що «мистецтво, спорт і наука – три речі, які властиві людині. Мистецтво та спорт ріднить поняття арени. Спорт відбувається лише за умови присутності глядача, як глядача у мистецтві; спорт потребує надусиль для досягнення результату, як і наука; спорт – це тривала підготовка та публічна демонстрація досягнень [12]. У виставці взяли участь художники, які постійно співпрацюють з галереєю: Микола Білоус, VALYA, Ярослав Деркач, Рустам Мірзоев, Сергій Олексюк і Євген Петров.

У вересні 2020 року в галереї Bereznitsky Art Foundation відкрилась виставка «Citius! Altius! Fortius! Мистецтво і спорт», на якій було представлено добірку художніх творів періоду 1960-80х років із колекції Фундації Березницьких. «Виставка звертається до спорту як до одного із ключових сюжетів в українському мистецтві радянського періоду. Досліджуючи цю тему, до якої широко зверталися як соцреалісти, так і нонконформісти, проект ставить питання про те, чим було мистецтво в радянський час, і, зокрема, мистецтво спорту. ...Серед представлених авторів: Михайло Вайнштейн, Сергій Григор'єв, Сергій Лисенко, Віктор Рижих, Юрій Сиротенко, Ніна Божко, Аркадій Чичкан, Григорій Шпонько» [1].

У контексті сучасного українського мистецтва картина Віктора Микитенка «Ті, що біжать до перемоги» (2021) може виступати свого роду символічним мостом між класичними спортивними образами попередніх епох і новим художнім підходом до тіла та руху. У центрі композиції – вершники, що женуть коней уперед, до уявної лінії фінішу. Художник обирає акварель, щоб передати динаміку та атмосферу руху: легкі мазки створюють відчуття швидкості, розмиття фону ніби втягує глядача в ритм скачок. Фігури подані узагальнено, без деталізації,

але саме завдяки цьому зберігається енергія змагання, напруга моменту.

Висновки. Спортивна тематика в українському образотворчому мистецтві пройшла довгий шлях – від естетичних пошуків модерну й авангарду до радянської ідеологічної експлуатації та сучасних експресивних інтерпретацій. Аналіз показує, що навіть у суворих умовах цензури українські художники знаходили можливості відобразити рух, тіло та енергію спорту.

Сучасні митці продовжують цю традицію, трансформуючи класичні мотиви в сучасну художню мову. Спорт в мистецтві України – це не лише інструмент пропаганди, а й форма візуальної культури, що відображає національну ідентичність, естетичні пошуки та культурну пам'ять.

Список використаних джерел:

1. Відкриття виставки «Citius! Altius! Fortius! Мистецтво і спорт» в Berezniysky Art Foundation. URL: <https://jetsetter.ua/event/vidkryttya-vystavky-citius-altius-fortius-mystetstvo-i-sport-v-bereznitsky-art-foundation/>

2. Горбачов Дмитро. На мапі українського авангарду. Art Ukraine, 2022. URL: <https://artukraine.com.ua/a/na-mapi-ukrainskogo-avangardu/>

3. Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? Україна. Наука і культура. Щорічник. К. Т-во «Знання». 1988, вип. 22. С. 309–325.

4. Історія фізичної культури та спорту в Україні. URL: <http://lib.idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/02/Історія-фізичної-культури-та-спорту-в-Україні.pdf>

5. Картини про спорт: відображення динаміки руху в мистецтві. URL: <https://doshka.com.ua/kartini-pro-sport-vidobrazhennya-dinamiki-rukhu-u-mistectvi/>

6. Картини про спорт: живопис застиглого руху.

URL:<https://kyiv.gallery/statii/kartyny-pro-sport-zhyvopys-zastyhloho-rukhu>

7. Картини про фізкультуру, спорт і здоровий спосіб життя URL:<https://socrealizm.com.ua/gallery/category/sport>

8. Козуб С.В., Троц І.В. Взаємозв'язок фізичної культури і спорту з мистецтвом. Міжнародна наукова конференція «Взаємодія культури, науки та мистецтва в контексті нравственного розвитку сучасного європейського суспільства»: матеріали конференції, 28–29 грудня 2021 р. Рига, Латвія: «Baltija Publishing», 2021. С. 21–24.

9. Кузнецова І.О., Лільчицький О.В. Особливості візуального відображення спортивного життя у вуличному мистецтві України. Art and Design. 2020. № 2 (10). С. 61–72. URL:<https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/16209>

10. Проців Іван. «Тематична картина» у радянській системі та умовах свободи творчості. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2010. Вип. 21. С. 146–153. URL:https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/21/17.pdf

11. Спорт в українському образотворчому мистецтві. Комплект репродукцій. 23 репродукції. Упорядник Л. Масловська. Київ: Мистецтво. 1979. URL:https://uartlib.org/istoriya-ukrayinskogo-mistetstva/sport-v-ukrayinskomu-obrazotvorchomu-mystetstvi-komplekt-reproduksij/?srsItd=AfmBOoqTKPh3fRyulXnwIQD26jrxqdLoKo_Co6FuquPBhiCKhfqsFXU

12. Спорт. Груповий проект, присвячений десятиріччю галереї ЦЕХ. Живопис, скульптура, Інсталяція. URL:https://tsekh.com.ua/?page_uid=1284116099&page_lang_id=1&opening_id=96&page_type=3

13. Baillie Grohman. Sport in Art: An iconography of sport. Illustrating the field sports of Europe and America from the Fifteenth to the Eighteenth Century. London: Ballantyne.

1913. 422 pp. URL:<https://publicdomainreview.org/collection/sport-in-art/>

14. Groys B. Alexander Deineka. The Eternal Return of the Athletic Body. In: Zozaya, M., Sanguino, J. (Eds.) Aleksandr Deineka (1899–1969). Madrid: Fundación Juan March, 2011, c. 78–83.

15. Vere Bernard. Sport and modernism in the visual arts in Europe, c. 1909–39. Manchester University Press. 2018. 240 pp.

References:

1. Vidkryttia vystavky «Citius! Altius! Fortius! Mystetstvo i sport» v Bereznitsky Art Foundation. URL:<https://jetsetter.ua/event/vidkryttia-vystavky-citius-altius-fortius-mystetstvo-i-sport-v-bereznitsky-art-foundation/>

2. Horbachov Dmytro. Na mapi ukrainskoho avanhardu. Art Ukraine. 2022. URL:<https://artukraine.com.ua/a/na-mapi-ukrainskogo-avangardu/>

3. Dziuba I. Chy usvidomliuiemo natsionalnu kulturu yak tsilnist? Ukraina. Nauka i kultura. Shchorichnyk. K. T-vo «Znannia». 1988, vyp. 22. S. 309–325.

4. Istoriiia fizychnoi kultury ta sportu v Ukraini. URL:<http://lib.idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/02/Історія-фізичної-культури-та-спорту-в-Україні.pdf>

5. Kartyny pro sport: vidobrazhennia dynamiky rukhu v mystetstvi. URL:<https://doshka.com.ua/kartini-pro-sport-vidobrazhennya-dinamiki-rukhu-u-mistectvi/>

6. Kartyny pro sport: zhyvopys zastyhloho rukhu. URL:<https://kyiv.gallery/statii/kartyny-pro-sport-zhyvopys-zastyhloho-rukhu>

7. Kartyny pro fizkulturu, sport i zdorovyi sposib zhyttia. URL:<https://socrealizm.com.ua/gallery/category/sport>

8. Kozub S.V., Trots I.V. Vzaiemozviazok fizychnoi kultury i sportu z mystetstvom. Mizhdunarodna naukova konferentsiia «Vzaiemodiia kultury, nauky ta mystetstva v

konteksti npravstvennoho rozvytku suchasnoho yevropeiskoho suspilstva»: materialy konferentsii, 28–29 hrudnia 2021 r. Ryha, Latviia: «Baltija Publishing», 2021. S. 21–24.

9. Kuznetsova I.O., Lilchytskyi O.V. Osoblyvosti vizualnoho vidobrazhennia sportyvnoho zhyttia u vulychnomu mystetstvi Ukrainy. *Art and Design*. 2020. № 2 (10). S. 61–72. URL:<https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/16209>

10. Protsiv Ivan. «Tematychna kartyna» u radianskii systemi ta umovakh svobody tvorchosti. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*. 2010. Vyp. 21. S. 146–153. URL:https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/21/17.pdf

11. Sport v ukrainskomu obrazotvorchomu mystetstvi. Komplekt reproduksii. 23 reproduksii. Uporiadnyk L. Maslovska. Kyiv: Mystetstvo. 1979. URL:https://uartlib.org/istoriya-ukrayinskogo-mistetstva/sport-v-ukrayinskomu-obrazotvorchomu-mystetstvi-komplekt-reproduksij/?srsItd=AfmBOoqTKPh3fRyulXnwIQD26jrxqdLoKo_Co6FuquPBhiCKhfqsFXU

12. Sport. Hrupovyi proekt, prysviachenyi desiatyrichchiiu halerei TsEKh. Zhyvopys, skulptura, Instaliatsiia. URL:https://tsekh.com.ua/?page_uid=1284116099&page_lang_id=1&opening_id=96&page_type=3

13. Baillie Grohman. *Sport in Art: An iconography of sport. Illustrating the field sports of Europe and America from the Fifteenth to the Eighteenth Century*. London: Ballantyne. 1913. 422 pp. URL:<https://publicdomainreview.org/collection/sport-in-art/>

14. Groys B. Alexander Deineka. The Eternal Return of the Athletic Body. In: Zozaya, M., Sanguino, J. (Eds.) *Aleksandr Deineka (1899–1969)*. Madrid: Fundación Juan March, 2011, c. 78–83.

15. Vere Bernard. *Sport and modernism in the visual arts in Europe, c. 1909–39*. Manchester University Press. 2018. 240 pp.